

Michael Sommer, Dieter Wolf
Kapital kao “automatski subjekt”
i jedinstvo prikaza i kritike
s njemačkog preveo Zoran Veselinović
e-mail: zoran_veselinovic@yahoo.com

Kapital kao “automatski subjekt” i jedinstvo prikaza i kritike

Michael Sommer, Dieter Wolf
s njemačkog preveo Zoran Veselinović

Prijevodi

Jürgen Behre i Nadja Rakowitz u svome predavanju “Automatski subjekt? O značenju pojma “kapital” kod Marxa” nastoje kritizirati predodžbu kapitala kao “automatskog subjekta”. U predavanju se autori također pozivaju na argumente Wenera Bonefelda.¹

Autori, u smislu Marxova propagiranja jedinstva prikaza i kritike, naglašavaju: “*Nas zanima Marxova kritika kao kritika teorija, svakodnevnih predodžbi i realnog kapitalističkog podruštvljenja*”.²

Autori kapital kao “automatski subjekt” smatraju “izokrenutom formom” koju je Marx “racionalizirao” i “učinio razumljivom”, “ali je pritom predodžbu “automatskog subjekta” uništio i nije ju držao adekvatnim opisom”.³ Autori nisu svjesni da tretmanom “automatskog subjekta” kao takve “izokrenute forme”, o kojoj Marx kaže da je dio “objektivnih formi mišljenja” buržujске ekonomije za “odnose proizvodnje”,⁴ zapadaju u kontradikciju, nastojeći ponuditi kritiku “realnog kapitalističkog podruštvljenja”. Za autore je “automatski subjekt” kriva predodžba koja je konzekvenca fetišističkog karaktera kapitalističkog procesa oplođivanja vrijednosti i koju se može uništiti racionalnim objašnjenjem njezina uzroka. Autori smatraju samorazumljivim i da “automatski subjekt” ne može biti “adekvatan opis” kapitalističkog procesa oplođivanja vrijednosti.

Ovdje treba naglasiti da kritika izokrenutih formi još uvijek nije kritika “realnog podruštvljenja”, već prije svega kritika ekonomskih teorija. Teorije koje izražavaju lažne privide jesu one koje su nastale upotrebom kategorija “buržujске ekonomije”. One su, kao forme mišljenja kojima su ekonomsko-društveni odnosi naopako prikazani, “objektivne društvene forme mišljenja”.⁵

¹ Jürgen Behre / Nadja Rakowitz: *Automatisches Subjekt? Zur Bedeutung des Kapitalbegriffs bei Marx*, Vortrag zur Roten Ruhr Uni, 15.11.2001. Dostupno na: <http://www.ca-ira.net/isf/beitraege/behre.rakowitz-auto-sub.html>. Njihova kritika ISF-a i ISF-ove interpretacije kapitala bit će tek rubno dotaknuta.

² Ibid. (podebljanje: M.S./D.W.)

³ Ibid.

⁴ Karl Marx: *Das Kapital*, erster Band. In: MEW Band 23, S. 90.

⁵ Karl Marx: *Das Kapital*, erster Band. In: MEW Band 23, S. 90.

Do sada se radilo o ekonomsko-društvenim strukturama – od jednostavnog oblika vrijednosti, koji odnose razmjene roba karakterizira kao proturječno jedinstvo upotrebne vrijednosti i vrijednosti, preko dvostrano polarne opreke između novca i cjenovno određene robe, do kapitala kao “procesuirajuće”, “sebe-posredujuće vrijednosti” koja preseže nad robom, novcem i proizvodnjom. Ekonomsko-društveni odnosi uvijek su oblikovani kroz ove ekonomsko-društvene strukture, utoliko što su posredovani, na ljudima nesvjestan način, kroz razne odnose među stvarima: u “procesu razmjene” jednostavnih roba, prometu roba kojim vlada novac i u proizvodnji određenoj jedinstvom procesa rada i stvaranja vrijednosti.

Društveni odnosi ljudi pojavljuju se u ekonomsko-društvenim oblicima, poput jednostavne forme vrijednosti, novca, kapitala, itd., koji rezultiraju, u pogledu vrijednosti i razvoja njezinih oblika, onim što se odigrava u određenim društvenim odnosima stvari. U pojavnim je oblicima izostavljeno da su oni pojavni oblici ljudskih odnosa, i to takvi da društvena, stvarima strana, svojstva subjekti gospodarstva i teoretičari ipak percipiraju kao stvarima pripadajuća. Posredujući su društveni procesi, kroz koje se uvjetuju društveni karakteri rada, odnosno u kojima se pojavljuju društveni odnosi ljudi poput društvenih svojstava stvari, izostavljeni u stvarima koje nastupaju zajedno s društvenim svojstvima i koje, kao takve, ljudi koriste. Ovo vrijedi na primjer za oblik neposredne razmjenjivosti roba u ekvivalentnom obliku, za novac i, konačno, za promet roba te proizvodnju stvarne egzistencije oplođivanja vrijednosti. Time se želi reći da se svaka od ekonomsko-društvenih struktura, a jednako tako i svi pokušaji razrješenja kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti roba, uvijek iskazuju kroz prozaično-realne mistifikacije ili, drugačije rečeno, uvijek kroz fetiš robe, fetiš novca i fetiš kapitala.

Jürgen Behre i Nadja Rakowitz osporavaju “automatski subjekt” kao realno postojeću ekonomsko-društvenu strukturu i identificiraju ga s predodžbama gospodarskih subjekata i teoretičara koje predstavljaju prozaično-realne mistifikacije, odnosno različite načine fetiša kapitala. Ovi autori polaze dakle od toga da “automatski subjekt” postoji jedino u krivoj predodžbi teoretičara i subjekata gospodarstva koji je povezuju s, jednako tako krivom, predodžbom da “automatski subjekt” postoji kao neovisna od ljudskog utjecaja, samostalna na sličan način kao Hegelov “apsolutni duh”, “samopokretačka supstanca”.⁶

*Karl Marx: Das Kapital, erster Band. In: MEW
Band 23, S. 90.*

“Automatski subjekt” nije, u smislu Hans-Georga Backhausa i drugih krivo shvaćenih “objektivnih oblika mišljenja”,⁷ puka predodžba u glava gospodarskih subjekata i teoretičara zarobljenih u fetišu kapitala. On postoji i u glavi Marxa i njegovih čitatelja kada se radi o misaonoj reprodukciji ekonomsko-društvene stvarnosti. Ono što naposljetku treba primijetiti jest da, u opreci prema obama načinima predočavanja, stvarnost u obliku “automatskog subjekta” posjeduje realno postojeću ekonomsko-društvenu strukturu koja se ipak, što oba autora nisu dovoljno razmotrila, ostvaruje u međusobnom odnosu ljudi, a iskazuje se kroz njihov društveni rad te odnos prema prirodi. Pritom se ne događa ništa što nije posredovano kroz svijest gospodarskih subjekata čije, ne posve pogrešne, predodžbe, igraju pri stvaranju i oblikovanju ekonomsko-društvenih odnosa kako samorazumljivu tako i nužnu ulogu. Sa svojim znanjem o ekonomsko-društvenim odnosima, gospodarski ih subjekti ostvaruju na preskribiran način i upravo im to ostaje nepoznato.

Racionalno i znanstveno utemeljeno objašnjenje – sve predodžbe koje uništavaju okultni izvor vrijednosti – služi prvotno dokazu da ekonomsko-društvena struktura, kao realno postojeća, uistinu posjeduje karakter “automatskog subjekta”. “Automatski subjekt”, kao i svi opisi koji slično zvuče, poput “procesuirajuće vrijednosti” ili vrijednosti kao “subjekta koji preseže” nad robom, novcem i proizvodnjom, uistinu su, koliko god si drugačije zastupnici ISF-a i ovo dvoje autora predočavali, “adekvatni kritički opisi kapital-odnosa”.⁸

Autori kritiziraju zastupnike ISF-a da čine ono “što Marx naziva *“fiksiranjem jednog momenta”*. Marx će ovu konkretizaciju doduše u sljedećem koraku prevazići i unaprijediti. Ovo u kritici političke ekonomije sačinjava refleksiju koja u misaonom toku koristi i kritizira fiksirane momente”.⁹

Ovdje se nećemo baviti njihovom kritikom zastupnika ISF-a, već, u pogledu onoga “što Marx naziva *~fiksiranjem jednog momenta~*”, čudnim razumijevanjem kritike koju autori prilažu. “Moment” će u sljedećem koraku Marx kritizirati i kao “konkretizaciju” u smislu “fiksiranosti” koja će “biti ponovno prevaziđena i unaprijeđena”. Za autore kritika, kao prikaz ekonomsko-društvene činjenice, pri čemu odvojena od veće povezanosti kojoj pripada, označava nešto nezadovoljavajuće.

⁷ Za ovo vidjeti dalje u tekstu.

⁹ Ibid.

⁸ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

Nakon toga bit će učinjen korak ka povezanosti te prijelaz na sljedeću činjenicu dok se prva kritizira, gdje će se povezanost, proširena kroz drugu činjenicu, svladati i “prevazići”. “Fiksiranje” ekonomsko-društvene činjenice ili “momenta” znači da ona, dokle god je prikaz na njoj fokusiran, tvrdi nešto što se kritizira kao krivo dok je “posredovana” kroz sljedeću činjenicu. Ono što se samim činjenicama tvrdi bit će u progresu do sljedeće činjenice kritizirano, pri čemu je u progresu predodžba prve činjenice “uništena”. “Ovo u kritici političke ekonomije sačinjava refleksiju koja u misaonom toku koristi i kritizira fiksirane momente”.¹⁰

To nije pokušaj kritike ionako nepotpunih i jednostrano uzetih činjenica, već predodžbi koje nastaju progresom do činjenice. Progresom od jedne činjenice do druge, doživljava se istina o prethodnoj i time se uništava njezina predodžba. Kao primjere njihova čudnog jedinstva prikaza i kritike autori navode vrijednost, novac i kapital kao “automatski subjekt”. “Ne može se sporiti da Marx sam govori o kapitalu kao “automatskom subjektu”, ali treba se raščistiti pritom da li Marx moralno osuđuje pozitivno određenje negativnog društvenog odnosa ili razara li, u toku prikaza kritike političke ekonomije, predodžbu kapitala kao “automatskog subjekta”, kako to radi s ostalim predodžbama političke ekonomije: predodžba vrijednosti pokazuje se nedostatnom i ideološkom bez pojma novca”.¹¹

Autori inzistiraju na lažnoj alternativni, utoliko što kritiku krivih predodžbi postavljaju nasuprot moralnoj kritici društvenih odnosa i ne uviđaju da je prikaz ekonomsko-društvenih odnosa, upravo kada se postavi izvan dometa krivih predodžbi, ujedno njihova kritika. Za razumijevanje “automatskog subjekta” autorima je dovoljno pozivanje na vrijednost i novac. Iz ekonomsko-društvenih odnosa, strukturiranih na specifičan način, slijedi uzrok opetovano krive svijesti ekonomista i gospodarskih subjekata.

Ljudi ne znaju što je vrijednost, što je apstraktni ljudski rad kao opća društvena forma i ne znaju što je jednostavni oblik vrijednosti jer sebe-prikazujuća vrijednost, u upotrebnoj vrijednosti roba, kao posredujućeg pokreta, u rezultatu više nije vidljiva. Zbog toga oni smatraju da je društveno određenje oblika neposredovane razmjenjivosti pridošlo iz prirode ili ga prihvaćaju, poput “prosvijećene” svijesti, kao samorazumljivo dostignuće njihova mišljenja. Uvijek postoje, kroz opreku upotrebne vrijednosti i vrijednosti, strukturirani ekonomsko-društveni odnosi koji

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

ljudima ostaju nedostupni zbog proizvedenih krivih predodžbi. Ovakvo određeni odnosi, neovisno o krivim predodžbama, kroz prikaz su ujedno izloženi i kritici. Ovu, sa stajališta “realnog kapitalističkog podruštvljenja” fundamentalnu, stranu jedinstva prikaza i kritike Jürgen Behre i Nadja Rakowitz nisu prepoznali ili su je većinom zanemarili.

Autori sugeriraju da se na početku prve glave *Kapitala* ne radi o realno postojećem ekonomsko-društvenom odnosu kao vrijednosti danoj kroz razmjenu proizvoda rada koji Marx misaono reproducira na jedan, za spoznaju vrijednosti, podesan način, već o određenoj predodžbi vrijednosti. Ovo se pokazuje, ukoliko se isprva u razmatranju radi samo o vrijednosti, “nedostatnim i ideološkim”. Ukratko, predodžba o vrijednosti bez pojma novca beskorisna je i mora se, kao “nedostatna i ideološka”, odbaciti, ali u razmatranje nije uzeto pitanje što je s vrijednošću kao ekonomsko-društvenim odnosom. Vrijednost stupa u pozadinu ako se s kritike vrijednosti¹² pređe na kritiku predodžbe vrijednosti.

Prijevodi

Ako se propita razlog pozivanja autora na Hans-Georga Backhaus, postaje jasnim njihovo udaljavanje od, za Marxovu metodu važnog, jedinstva prikaza i kritike realnog podruštvljenja, suprotno njihovoj objašnjenju namjeri, i prebacivanje na oblike svijesti nacionalnih ekonomista i na svakodnevnu svijest. “Predodžba vrijednosti pokazuje se nedostatnom i ideološkom bez pojma novca, zbog toga Hans-Georg Backhaus s pravom naglašava da je “Marxova kritika vrijednosti koncipirana kao kritika predmonetarnih teorija vrijednosti. Ona je, na razini prikaza jednostavnoj prometa, u suštini, teorija novca”.¹³

Autori kritiziraju tezu po kojoj je početni prikaz odnosa međusobne razmjene proizvoda rada, u uvjetima u kojima nema novca, predodžba koja pripada prošlosti razmjene proizvoda. Da su se potrudili objasniti vrijednost, odnosno zašto ona mora biti početni korak za razumijevanje novca, vidjeli bi da se ne radi o predkapitalističkoj razmjeni roba. Tijek pri-

¹² Ovdje je ukratko naznačeno što je sa znanstvenom analizom vrijednosti same, što je ujedno njezina kritika, na apstraktnoj razini prve glave *Kapitala* otkriva:
- Nesvjesnost ljudi o njihovoj vlastitoj i od njih samih ostvarenoj društvenoj povezanosti
- Povratna sprega (Nachträglichkeit) proizvodnje društveno-općeg karaktera pojedinačnih konkretno-korisnih radova

- Ovladavanje ljudima osamostaljenih društvenih odnosa stvari
- Nesvjesnost o specifičnom društvene povezanosti, čime se pokazuje njezina prirodnost (Naturwüchsigkeit), itd.
¹³ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

kaza, koji je određen metodički značajnim apstrakcijama, polazi od stalne kritike naopakih predodžbi. U tu svrhu Marx u *Kapitalu* uvodi apstrakciju o kapitalističkom procesu proizvodnje, o cjenovno određenoj robi i novcu te, konačno, o vrijednosti koju ljudi koji djeluju shvaćaju kroz razmjenski odnos proizvoda rada i kroz odnos dvaju roba međusobno.¹⁴

Konačno, njima se učinilo da su se, s obzirom na jedinstvo prikaza i kritike koje se odnosi na vrijednost, protagonistima monetarne teorije, upravo kod, za ovu teoriju značajnog, objašnjenja novca, potkrale dvije neoprostive greške: Backhaus, kod analize jednostavnog oblika vrijednosti kao inicijalnog oblika forme novca i kod, za vrijednost konstitutivne, međusobne jednakosti proizvoda rada iz odnosa roba, objašnjava odnos novca i podmeće vrijednosti prednost pred objašnjenjem novca. Ne događa li se ovo zato što je previše zarobljen u Hegelovoj logici koja ga dovodi do situacije da također međusobno pomiješa upotrebnu vrijednost i vrijednost?¹⁵

Koncepcija jedinstva prikaza i kritike kao prikaza i kritike nedostatnih predodžbi ne ostaje skućena na vrijednosti. “Također određenje novca – kako je pokazano u “jednostavna robna proizvodnja – ideal i ideologija” – pokazuje se kontradiktornim bez pojma kapitala. U svome trećem određenju novac je utvrđen kao samom sebi cilj i pritom implicitno kao

¹⁴ Opširnije o ovome vidjeti: Dieter Wolf, *Kritische Theorie und Kritik der Politischen Ökonomie. u: Zur Konfusion des Wertbegriffs, Beiträge zur “Kapital”-Diskussion. Wissenschaftliche Mitteilungen, Heft 3, Argument Verlag, Hamburg, 2004.*

Također: *Wissenschaftliche Darstellung als Stufenfolge von methodisch bedeutsamen Abstraktionen in der Kritik der politischen Ökonomie. Zur Darstellung der einfachen Warenzirkulation im “Kapital” von Karl Marx. Također: Qualität und Quantität des Werts, Makroökonomie, Ein makroökonomischer Ausblick auf den Zusammenhang von Warenzirkulation und Produktion. Bemerkungen zu dem Papier von Ulrich Knautd Unter Einäugigen ist der Blinde König, zu dem Papier von Helmut Reichelt über seine Geltungstheorie und wie darüber in einer Sitzung der Marx-Gesellschaft diskutiert wurde.*

Svi su tekstovi dostupni na: www.dieterwolf.net.

¹⁵ Opširnije o ovome vidjeti: Dieter Wolf, *Der dialektische Widerspruch im Kapital. Ein Beitrag zur Marxschen Werttheorie, VSA-Verlag, Hamburg, 2002, str. 151 ff.* Također: *Kritische Theorie und Kritik der Politischen Ökonomie. In: Zur Konfusion des Wertbegriffs, Beiträge zur “Kapital”-Diskussion. Wissenschaftliche Mitteilungen, Heft 3, Argument Verlag, Hamburg, 2004, str. 160 ff.*

¹⁶ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

kapital koji se primarno pojavljuje u formi prometa $N - R - N'$, a ne kao jednostavni robni promet $R - N - R$. (...) Predodžba samooplođivanja vrijednosti dalje će kod Marxa ipak biti kritizirana kao cirkularna. Ovdje se izgradnja viška vrijednosti ne može objasniti (...).¹⁶

Pogrešan govor o jednostavnoj kontradiktornosti, gdje se pred očima ima izbjegavanje formalno-logičkih kontradikcija, pokazuje da su autori dijalektičku kontradikciju razmatrali samo površno i bez povezanosti sa sadržajem s kojim se ostvaruju u potpunosti drugačiji uvjeti od onih koje autori navode kada govore o "kontradiktornosti". Kod trećeg određenja novca riječ je o tome da, u njemu stalno određena, kontradikcija između upotrebne vrijednosti i vrijednosti neprestano pronalazi potez razrješenja koji proizlazi upravo iz kapitala kao "automatskog subjekta". U potpunosti je pogrešno reći kako se kontradikcija u "novac kao novac" nalazi u razmjeni roba zbog toga što se "još nema pojma kapitala". Kako se kontradikcija samo površno formalno-logički tretira, dolazi se do zaključka kako će ona, pri praćenju tijeka prikaza do kapitala kao sljedećeg, u ekonomsko-društvenoj povezanosti, proširujućeg "momenta", biti "prevaziđena" u smislu nestajanja. "Prijelaz iz novca u kapital", koji proizlazi iz prometa roba, promatra se iz perspektive teorijskog promatrača koji je konfrontiran s poteškoćama formi logičkih kontradikcija ili cirkularnih zaključaka. U razmjeni roba nešto se pojavljuje kao kontradikcija jer se, "ustrajući u njezinom svijetu predodžbi", nedovoljno zna o oplodivanju vrijednosti. Kontradikcija postoji samo za onoga koji nastoji objasniti povećanje vrijednosti s isključivog gledišta prometa roba. I tko u daljnjem nastavku prikaza ne prihvaća dano objašnjenje izvora oplodivanja vrijednosti, pravi, poput ISF -a, od racionalno objašnjivog i, samim tim, uništenog "automatskog subjekta" mistični, samopokretački subjekt obavijen tajnom, subjekt koji iz sebe samog ostvaruje forme postojanja i nad njima preseže.

Međutim tijekom prikaza prati razvoj kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti unutar sebe-reproducirajućeg kapitala koji u jednostavnom obliku vrijednosti pronalazi svoj prvi razrješujući pokret, a zatim, postavljen u početnu situaciju razmjene, i adekvatno razvijeni razrješujući pokret u dvostrano polarnoj opreci cjenovno određene robe i novca. On, u ovom razrješujućem pokretu, u i dalje srodnom obliku, naime u novcu kao novcu postojeće kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti, pronalazi svoj razrješujući pokret

Prijevod

u kapitalu koji, kao samooplođujuća vrijednost, postoji istovremeno uzastopno i simultano u predmetnim formama robe, novca, radne snage i sredstava za proizvodnju. U dvostruko polarnoj opreci cjenovno određene robe i novca i dalje postoji vrijednost te sve njezine forme, nevidljive, ali realne, zajedno s pojavnim oblicima cijene i novca. Dvostruko polarna opreka cjenovno određenih roba i novca ostaje i dalje u kapitalu, kao procesuirajuća i nad prometom roba i proizvodnjom presežuća vrijednost, koja je, zajedno s predmetnim načinima postojanja (nastalim iz robe, novca, radne snage te sredstava za proizvodnju), reduciranima prema oblicima kapitala, nevidljiva i realno postojeća.

U formuli $N - R - N'$ radi se o nepotpunom obliku razrješujućeg pokreta, u "novac kao novac" postavljenoj kontradikciji između upotrebne vrijednosti i vrijednosti.¹⁷ Ovaj je razrješujući pokret, kakav se pojavljuje u razmjeni roba, nepotpun, dok je realizacija neophodnog oplođivanja inkompatibilna s razmjenom roba kao posredovanja između pretpostavljenih ekstrema. Onaj tko ostaje zarobljen u svijetu predodžbi prometa roba mora ponuditi krivo objašnjenje oplođivanja ili, ono što autori ponajprije kritiziraju, objasniti ovu ekonomsko-društvenu strukturu pokreta kao ex nihilo samostvarateljski i oplođujući "automatski subjekt". Nepotpuni razrješujući pokret, koji je u konfliktu s jednostavnom prometom roba, postaje polazište za krive predodžbe o "automatskom subjektu". U "prijelazu iz novca u kapital" kao prijelazu u kapitalističku proizvodnju bit će, doduše, "uništena" kriva, na nepotpunom razrješujućem pokretu bazirana, predodžba, ali ne i "automatski subjekt". Nadalje ono što se u razmjeni roba pojavljuje kao nepotpuni razrješujući pokret, očuvalo se i napreduje prema onome što se u prijelazu u kapitalističku proizvodnju razvilo, tj. potpuni razrješujući pokret.

Na razini na kojoj se uopće može govoriti o kritici realnog podružtvljenja, sve realno postojeće ekonomsko-društvene strukture, pri prijelazu iz jedne u drugu, ostaju očuvane tako da su one manje razvijene uvijek reducirane u onima dalje razvijenima. Prvo i fundamentalno ovdje se radi o, na ovaj način određenom, realnom postojanju ekonomsko-društvenih struktura i drugo o tome da se na određenom

¹⁷ Kontradikcija između neograničene kvalitete novca kao općeg ekvivalenta i ograničene kvantitete u kojoj je uvijek dan, jest kontradikcija između upotrebne vri-

jednosti i vrijednosti roba. Na isti način, novac, kao osamostaljen od prometa roba, jest kontradikcija kao paradigma materijalnog i društveno-općeg bogatstva.

mjestu prikaza uništavaju krive predodžbe o vrijednosti ili novcu ili da se logičke kontradikcije u tijeku prikaza pokazuju bespredmetnima. Dijalektička kontradikcija djeluje kao formalno-logička nakaza za onoga tko nije uvidio na kojoj su razini realno postojeće ekonomsko-društvene strukture racionalno objašnjivi razrješujući pokreti, u njima postavljenih i jednako tako racionalno objašnjivih, kontradikcija između upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Ova razina realnih ekonomsko-društvenih struktura za autore kao da ne postoji. Zadovoljavaju se time da unište krive predodžbe ljudi koji imaju još manje uvida u spomenute strukture i ne dospijevaju dalje od logičkih kontradikcija. Kada Nadja Rakowitz i Jürgen Behre prelaze s prometa roba na proizvodnju, pojavljuje se jedna ekonomsko-društvena činjenica koja objašnjava oplodivanje vrijednosti, a koju autori drže za logičku kontradikciju koja, zajedno sa srodnom krivom predodžbom kapitala kao “automatskog subjekta”, biva uništena.

Objašnjenjem ekonomsko-društvene strukture, koje su ljudi nesvjesni, no koju svojim djelovanjem međusobno i prema prirodi ostvaruju, nestaje mogućnost da bi nešto prema njoj moglo biti mistično ili iracionalno. Čini se da je autorima promaklo kako je formula $N - R - P - R' - N'$ zapravo formula “automatskog subjekta” kao realno postojeće ekonomsko-društvene strukture u kojoj se pronalazi prvi, ali ujedno potpuni, razrješujući pokret kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti roba postavljene u trećem određenju novca.¹⁸

Formulom $N - R - P - R' - N'$ dokumentirani prijelaz iz novca u kapital, kao prijelaz u kapitalističku proizvodnju, dovršava kružni proces “automatskog subjekta” koji u prometu roba ostaje nedovršen formulom $N - R - N'$. Sve poteškoće, koje se unutar prometa roba, tj. unutar njezina svijeta predodžbi pojavljuju, bivaju uklonjene izražavanjem potpune formule kružnog toka koja obuhvaća proizvodnju i razmjenu, tj. kružnog toka “procesuirajuće vrijednosti” ili kapitala kao “automatskog subjekta”. Potpunim razrješujućim pokretom kontradikcije upotrebne vrijednosti i vrijednosti smještene u trećem određenju novca, pokazalo se da, suprotno prometu roba, izvor oplodivanja vrijednosti leži u proizvodnji. Nadalje pokazalo se da se potpuno oplodivanje vrijednosti

¹⁸ Detaljnije: Dieter Wolf, *Der dialektische Marxschen Werttheorie*, vsa-Verlag, Hamburg 2002, dostupno na: www.dieterwolf.net

mora odigrati u interakciji prometa i proizvodnje. To se odvija tako što vrijednost postoji u istovremenoj simultanosti i sukcesivnosti predmetnih oblika proizvodnje i prometa roba. U pogledu prometa roba, ovim su riješena dva problema: prvo da u njemu ne nastaje oplodivanje vrijednosti i drugo na koji se točno način oplodivanje vrijednosti pojavljuje u razmjeni roba. Ne samo da se proširenjem jednostavne formule dospjelo do karaktera automatskog, u sebi posredujućeg, subjekta, nego se, što je mnogo važnije, pronalaskom izvora oplodivanja vrijednosti u proizvodnji, otkrio neophodni, do tada neodgonetnuti, temelj oplodivanja. *“Proces proizvodnje pojavljuje se u samom obliku procesa kružnog toka formalno i izričito kao ono što u kapitalističkom načinu proizvodnje i jeste, kao puko sredstvo za oplodavanje predujmljene vrijednosti; dakle bogaćenje kao takvo javlja se kao sopstvena svrha proizvodnje”*.¹⁹ Ovdje dotaknuti, kružni tok kapitala kao “automatski subjekt”, kao “opća forma kružnog toka industrijskog kapitala”,²⁰ baza je prvog sveska *Kapitala*. Drugačije rečeno: prvi svezak *Kapitala* nalazi se u domeni ovoga kružnog toka, dok Marx u drugom svesku, nakon povratka iz proizvodnje u promet roba, analizira ovaj kružni tok u njegovoj cijelosti i u povezanosti s drugim kružnim tokovima.

Autori su ponukani skrenuti pogled sa spomenute proizvodnje u kružnom toku kapitala na ljude koji su njezini sudionici. Ne radi se više, kao u prometu roba, o ljudima kao vlasnicima roba i novca, već kao onima koji konstituiraju klasni odnos, tj. vlasnicima radne snage s jedne strane i vlasnicima sredstava za proizvodnju s druge. Jürgen Behre i Nadja Rakowitz pokazuju, što je konačno bitno za diskusiju s Wernerom Bonefeldom, da je klasni odnos jedan povijesno specifični oblik vladarsko-sužanjskog odnosa. *“Kupci i prodavači robe-radne snage susreću se, iako formalno jednaki, u posve različitim ekonomskim uvjetima, u njihovom klasnom odnosu”*.²¹

Ponašanje reprezentanata subjektivnog i objektivnog faktora proizvodnje, njihov međusobni odnos, tj. njihova povezanost kao objektivnog i subjektivnog faktora, zanima autore samo u pogledu nastanka proizvodnje. Autori ne idu dalje od ove opće tvrdnje jer ih ne zanima ono što

¹⁹ Karl Marx, *Das Kapital*, Bd. II, MEW 25, Berlin 1989, str. 67; Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, svezak II, Prosveta, Beograd, 1977., str. 56 (prevoditelj Moša Pijade)

²⁰ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

²¹ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

pridolazi s razumijevanjem “automatskog subjekta”, tj. ono što je s ovim povezano, naime ne zanima ih to da se radi o ekonomsko-društvenoj strukturi koju su, kroz razmjenu roba i proizvodnju, stvorili ljudi.

Jednako maćehinski tretirat će se sve što se tiče djelovanja kapitala kao “automatskog subjekta” na tehnološko-društvenu organizaciju proizvodnje, tj. ono što je s proizvodnjom u odnosu kontradiktornog jedinstva radnog i oplođujućeg procesa.

Proizvodnja se pokazuje kao područje ekonomsko-društvene strukture u kojoj kapital kao “automatski subjekt” realno postoji u svome specifičnom povijesnom obliku u kojem je radni proces sredstvo za oplođivanje vrijednosti. Tehnološkim oblikom i društvenom organizacijom unutar poduzeća, koja održavaju radni proces, dano je sve što ujedno prikazuje i kritizira radni proces: vladavina mrtvog nad živim radom, izokretanje pozicija subjekta i objekta, prepuštenost agenata proizvodnje već danim mehanizmima na koje više nema utjecaja itd. Ovo jedinstvo prikaza i kritike ostaje, kada autori nastoje ponuditi objašnjenje kapitala kao “automatskog subjekta”, izvan dosega onoga što, u jednostranom poravnanju kritike ideologije, razumiju kao jedinstvo prikaza i kritike ekonomske svijesti.

Autori kroz formulu $N - R - P - R' - N'$ razmatraju dva stajališta tako da su oba usmjerena ka potvrđivanju njihove tvrdnje o “automatskom subjektu” kao krivoj predodžbi koja proistječe iz nedostatka znanja o izvoru oplođivanja vrijednosti.

Pritom ih zadovoljava spominjanje sljedeće Marxove tvrdnje koja se odnosi na izokretanje pozicija subjekta i objekta unutar procesa proizvodnje. “*Sve produktivne snage društvenog rada pojavljuju se kao kapitalu pripadajuće sposobnosti, a stalno prisvajanje viška vrijednosti od strane kapitaliste kao stalno samooplođivanje kapitala, dakle kao samooplođivanje automatskog subjekta*”.²² Autore ne zanima koje se realne tvorevine izokretanja pozicija subjekta i objekta te vladavine mrtvog nad živim radom nalaze iza ovih, fetišističkim karakterom naglašenih, proklamacija. Oni žele ponuditi ponovno objašnjenje mistično-iracionalnog karaktera, fetišističkim karakterom zarobljene,

²² Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1, umetnuti citat potječe od Marxa: Karl Marx, *Das Kapital*, Bd. I, MEW 23, Berlin 1989, str. 634; Karl Marx, *Kapital. Kritika političke*

ekonomije, svezak I, Prosveta, Beograd, 1977, str. 536 (prevoditelji Moša Pijade i Rodoljub Čolaković)

predodžbe. "Ova predodžba je u nastavku prikaza prometa u procesu proizvodnje i procesu povećanja vrijednosti kritizirana kao fetišistička i, stoga, ideološka. 'Tajna samooplođenja kapitala svodi se na njegovo raspolaganje izvesnom količinom neplaćenog tuđeg rada. (...) Svaki višak vrednosti, ma u kom se posebnom obliku posle iskristalisao, u profitu, kamati, renti itd., u svojoj je suštini ovaploćenje neplaćenog radnog vremena.'" ²³

Povratak u sferu proizvodnje omogućio je autorima spoznaju izvora oplodivanja vrijednosti koji je nespoznatljiv u sferi prometa roba. Tko u proizvodnji ovaj izvor krivo interpretira kao mistično-okultno samostvaranje, taj ujedno kapital pogrešno razumije kao "automatski subjekt".

Autori se ne daju omesti u svojoj prosudbi o "automatskom subjektu" kao krivoj predodžbi dok otkrivaju tajnu viška vrijednosti kod jednog, "automatskom subjektu" pripadajućeg, realnog događaja. Nakon što su autori povratak u proizvodnju u potpunosti smjestili u službu destrukcije kapitala kao "automatskog subjekta", skreću pozornost, shodno njihovoj ideološko-kritičkoj namjeri, na to kako se proizvodnja, uz čiju je pomoć tajna stvaranja viška otkrivena, dalje mogla izgubiti. O tome je li otkriven pravi izvor oplodivanja vrijednosti ili ne, odlučuje o krivom poimanju kapitala kao „automatskog subjekta“. Prema tome potrebno je razmotriti, formulom $N - R - P - R' - N'$ utvrđeni, kružni tok novčanog kapitala; događa li se s njim nešto što biva temeljem za fetišiziranje, dakle povodom gospodarskim subjektima i teoretičarima za krivu predodžbu kapitala kao "automatskog subjekta".

Iz formule je vidljivo da je proizvodnja povučena u posredničku ulogu koja služi tome da vrijednost, inicijalno izraženu u novcu, unutar kružnog toka ponovno vrati, istini za volju, uvećanu, u novčanoj formi. Autori ističu da je ovdje dana baza za poduzimanje promjene perspektive. Iz perspektive vrijednosti, koja polazi iz novčanog oblika i vraća se uvećana u istom obliku, "proizvodnja se tako pojavljuje samo kao neizbježna međukarika, kao nužno zlo u svrhu akumulacije kapitala. Nasuprot ostalih kružnih tokova, ovaj moment Marx posebno ističe jer se u njemu direktno iskazuje karakter kapitalizma: "Proces proizvodnje pojavljuje se u samom obliku procesa kružnog toka formalno i izričito kao ono što u kapitalističkom načinu proizvodnje i jeste, kao puko sred-

²³ Ibid., umetnuti citat potječe od Marxa: 1977., str. 469 (prevoditelji Moša Pijade i Karl Marx, *Kapital. Kritika političke* Rodoljub Čolaković) *ekonomije*, svezak I, Prosveta, Beograd,

stvo za oplodivanje predujmljene vrijednosti; dakle bogaćenje kao takvo javlja se kao sopstvena svrha proizvodnje”.²⁴

Iz formule novčanog kružnog toka nadalje je vidljivo da vrijednost nakon proizvodnje ponovno nastupa u prometu roba, i to u formama robe i novca. Put naprijed u prometu roba istovremeno je put nazad u promet roba i na taj je način za autore put do stajališta prometa roba ili njegovog svijeta predodžbi. Kako je formula $N - R - N'$ stvarala krivu predodžbu jer je nedostajao prijelaz u proizvodnju, tako sada stvara krivu predodžbu jer proizvodnja kao posrednik iz novca nastalih ekstrema ili više nije vidljiva ili je nestala.

Ta konstatacija vrijedi još više ako se pređe na formulu kamatonosnog kapitala koji, kao “novac koji rađa novac”, svoj pregnantni izraz ima u formuli $N - N'$. “Kao rezultat on egzistira, na razini kružnog toka kapitala, kao samostalan; on se pojavljuje “za sebe” i neovisan od pokreta, dakle proizvodnje, koji ga je stvorio. Posredovanje procesa proizvodnje ponovno je **prevaziđeno i u potpunosti izbrisano**”.²⁵

Svojom posredničkom ulogom, proces proizvodnje je, doprinoseći objašnjenju izvora viška, ujedno učinio štetu jer je autore odveo u sljedeću ekonomsko-društvenu činjenicu, tj. promet roba i, kroz povezanost kritike kružnog toka novca s drugim kružnim tokovima te njihovu isprepletenost, u kamatonosni kapital. Kao što je naglašeno na početku njihova predavanja, autori nastoje, gdje god se pojavljuje prilika, “automatski subjekt” uništiti kao krivu, u različitim fetišizmima zarobljenu, predodžbu. Odatle je samorazumljivo da je kamatonosni kapital, predstavljen formulom $N - N'$, od posebnog značaja jer nigdje nije upečatljivije “posredovanje procesa proizvodnje (...) prevaziđeno i u potpunosti izbrisano” i jedino što znanstvena svijest zna o izvoru oplodivanja vrijednosti nestaje za ovu svijest.

Kamatonosni kapital postoji za predstavljenu i kritiziranu ekonomsku svijest samo kao kvantitativan: “**kvantitativna** razlika između N i N' ujedno predstavlja **za nas** jedan **kvalitativan** odnos. Za prikazanu i kritiziranu ekonomsku svijest, dakle određene ekonomske teorije odnos-

²⁴ Ibid. Umetnuti citat potječe od Marxa: Karl Marx, *Das Kapital*, Bd. II, MEW 25, Berlin 1989, str. 62; Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, svezak II, Prosveta, Beograd, 1977., str. 56 (prevoditeljji Moša Pijade)

²⁵ Ibid. Umetnuti citat potječe od Marxa: Karl Marx, *Ökonomisches Manuskript 1863-1866*, druga knjiga, MECA II/4.1, Berlin, 1988., str. 143.

no svakodnevne ekonomske predodžbe pojedinačnog kapitaliste, ovaj odnos postoji jedino kao kvantitativan. Ekonomski predmet je naprosto **predstavljen** kao u sebi bivajući predmet; **mi** o njemu imamo **pojam**. Za prikazanu i kritiziranu predstavljajuću svijest, kapital se pojavljuje kao vrijednost koja rađa vrijednost, izražena u rezultatu kao (uvećanom) novcu. Kao rezultat on egzistira, na razini kružnog toka kapitala, kao samostalan; on se pojavljuje “za sebe” i neovisan od pokreta, dakle proizvodnje, koji ga je stvorio”.²⁶

Marksistička
teorija
subjekta

“Mi” imamo “pojam”, kao otkop istinskog izvora oplodivanja, o odnosu $N - N'$ jer “mi” “smo prikaz do sada pratili, (i) o kojem znamo, da potječe iz kapitalističkog procesa proizvodnje”.²⁷ Dok je “ekonomska svijest” usredotočena na $N - N'$ kao na jedan kvantitativan odnos, on se nama ujedno predstavlja kao “**kvalitativan**”. Ovo posljednje znači samo da “smo” uključivanjem proizvodnje spoznali što stvaranju viška, koje objašnjava oplodivanje vrijednosti, stoji na raspolaganju. Koliko god se očito i uvjerljivo razmatranjem kamate kao kvantitativnog odnosa nametala predodžba misterioznog i samostvarateljskog izvora, toliko se jasno i očito autorima pokazuje da ne postoji kapital kao “automatski subjekt;” osim, s već prikupljenim znanjima, kao jedna destruktivna kriva predodžba.

“Svakodnevna svijest i ekonomisti” serviraju ovu krivu predodžbu kao ekonomsko-društvenu činjenicu. “Predmetno fiksirana – buržuska – ekonomska svijest ponovno uzima svoj predmet kao da je on takav po sebi. Ali on je samo za nju po sebi (...)”²⁸ Predmetnost je, od razmjene jednostavnih roba, preko prometa roba, do proizvodnje, uvijek rezultat praktično-realnih i ekonomsko-društvenih posredovanja, pri čemu su sve stvari, nastale kao proizvodi rada, nosioci oblika vrijednosti kao i mnogih društvenih oblika rada. Osnova krive predodžbe nalazi se u činjenici da su ova posredovanja u rezultatu, tj. u društvenim značenjima, opskrbljenima stvarima, izbrisana.

Autori u jednome dahu govore kako je u $N - R - N'$ ili u $N - N'$ izbrisano posredovanje kapitalističkog procesa proizvodnje i ujedno kako je u “kritici političke ekonomije proces konstitucije predmetnosti” simultano “ugašen”.²⁹ Posve shodno ovome posljednjem, autori govore kako se “naše”, s proizvodnjom stečeno, znanje, na primjer u formi N

²⁶ Ibid. Sve što je naznačeno, naznačili su M.S. i D.W.

²⁸ Ibid.

²⁷ Ibid.

²⁹ Ibid.

– N', "više ne pojavljuje".³⁰ Autori, po svemu sudeći, previđaju kako kritika političke ekonomije samo misaono reproducira ove, od nje same različite, ekonomsko-društvene posredničke procese. Autori, naprotiv, pobuđuju krivi dojam da bi kritika političke ekonomije sama bila u posredničkom procesu koji rezultira iz društvenih predmeta te koji je u njoj ugašen.

Umjesto da cijene važnost novčanog kružnog toka za prvi svezak *Kapitala* kao realno egzistirajući i razrješujući pokret kontradikcije, tj. ekonomsko-društvenu strukturu koju su ljudi sami stvorili, autori čine sve kako bi izbjegli kritiku prognane predodžbe "realnog kapitalističkog podruštljenja". Jedna ekonomsko-društvena stvarnost, koja je određena kroz ekonomsko-društvenu strukturu, stvorenu ophođenjem ljudi međusobno i prema prirodi te koja u kružnom toku novca pronalazi svoj formalni izraz, jest predmet koji je prikazom istovremeno izložen kritici. Ova je kritika ujedno kritika od ljudi samih zaduženog povijesno specifičnog prirodnog stanja (*Naturwüchsigkeit*), a dana je s vlastitom dinamikom struktura kretanja kao i s mnogim razrješujućim pokretima kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti koju Marx sabire u riječima o "zakonu kretanja" kapitalističkog društva. Ljudi stvaraju ekonomsko-društvene strukture koje su im s jedne strane izvan svijesti, dok su posredujući ekonomsko-društveni procesi u svojim rezultatima – roba, novac, kapital, profit, kamata, itd. – izbrisani i ljudi na taj način imaju o ovim strukturama predodžbe s mistično-iracionalnim crtama.

Autori potvrđuju povezanost kritike i prikaza, ukoliko se radi o "kritici teorija i svakodnevnih predodžbi", ali istovremeno isključuju bazu ove kritike, tj. kritiku "realnog kapitalističkog podruštljenja". Tako se realno troši radna snaga, tako realno je rad u svom dvostrukom karakteru upotrebne vrijednosti i vrijednosti izgrađujući, tako realno ljudi u svome međusobnom odnošenju u prometu roba i proizvodnji produciraju i reproduciraju kapital-odnos u njegovoj povijesnoj osnovi, tako realno postoji kapital u prometu roba i proizvodnji kao "procesuirajuća vrijednost" ili "automatski subjekt". Određenje kapitala kao automatskog procesa iskazuje da ljudi u određenim povijesno specifičnim uvjetima ostvaruju i oblikuju svoje ekonomsko-društvene odnose koji se s druge strane osamostaljuju. Kod svega što je ljudima u njihovu odnošenju međusobno i prema prirodi svjesno, ostvaruje se nesvjesno ono što je njima od strane ekonomsko-društvenog mehanizma oplodivanja vrijednosti preskribirano.

Prijevod

Kritika realno egzistirajućih ekonomsko-društvenih struktura, koju je ostvario Marx, ne sastoji se samo u objašnjavanju da oplodivanje vriednosti nema nikakvu okultnu kvalitetu. Naglasak je mnogo više na demonstraciji da ljudi sami ostvaruju ekonomsko-društvene strukture kojima je tvorevina ekonomsko-društvene realnosti već fiksirana. Njihovo međusobno odnošenje i odnošenje prema prirodi svodi se na to da ove ekonomsko-društvene strukture stalno produciraju i reproduciraju. Kapitalom kao “automatskim subjektom” iskazuje se događaj “izokretanja subjekta i objekta”. Ljudima je iz ruku otet zakon djelovanja koje oblikuje. Umjesto da sami vladaju stvorenom ekonomsko-društvenom strukturom, ona, na njima nesvjestan način, vlada njima.

Kao što je već napomenuto, kritika teorija i svakodnevnih predodžbi ostaje dužna jedinstvu kritike i prikaza. Kritika realnog područja, koju su autori isključili, sastoji se upravo u tome da ljudi ostvaruju i oblikuju ekonomsko-društvene odnose koji posjeduju, u “automatskom subjektu” ostvarenu, ekonomsko-društvenu strukturu. Prikaz kapitala kao “*automatskog subjekta*” ujedno je “adekvatni” i “kritički” prikaz jedne “*društvene formacije u kojoj proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovjek još ne procesom proizvodnje*”.³¹ Tako se uistinu može smatrati “*opis kapitala kao “automatskog subjekta” adekvatnim i kritičkim*” i, zanemarujući zaključak autora, može se “*knjiga na ovome mjestu zaklopiti*”.³²

Ono što se u predodžbi nudi, egzistira za zastupnike ISF-a kao realno, dok ono jedino što je pritom mistično i okultno, oni prihvaćaju kao tako dano i racionalno neobjašnjivo. Iz ovoga, u njihovim očima, slijedi da je Marx podlegao samozabludi kada je vjerovao kako je “automatski subjekt” na nekakav način učinio razumljivim. Ova epifanija, ostvarena, neovisno od ljudi, Bogom³³ kojeg su zazivali zastupnici ISF-a, u ruhu kapitala jest za Behre/Rakowitz reprezentativna za sve insinucije realne egzisten-

³¹ Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, svezak I, Prosveta, Beograd, 1977., str. 82 (prevoditelji Moša Pijade i Rodoljub Čolaković)

³² Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

³³ “U svojoj teologizirajućoj metaforici (...) mora se pripaziti da bi se primijetilo gdje se nalazi skandalozna oštrica i denuncirajuća srž kritike političke ekonomije: u ničemu drugom doli onome što je stoljećima samo

pod “Bogom”, u nejasnoći bilo predočavano, a što je postalo u pojmu i stvari “kapitala” pokretačkim zakonom stvarnosti – “automatski subjekt”. Ovu olako korištenu floskulu još nitko nije razumio. Marx kao marksist ponajmanje jer je ona po sebi i objektivno nerazumljiva, ona je objektivno iracionalna i slovi za jednu “izokrenutu formu;” citirano prema: Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

cije “automatskog subjekta”. Prema tome, ovu se predodžbu stalno mora opovrgavati kao mistično-iracionalnu predodžbu koja nema nikakve realne egzistencije i koja ne može biti “adekvatan opis” ekonomsko-društvene stvarnosti. U svome religiozno ukrašenom shvaćanju “automatskog subjekta”, zastupnici ISF-a priznaju njegovu realnu egzistenciju, međutim zastupaju također stajalište da je “automatski subjekt” racionalno neobjašnjiv. Ono što Marx smatra racionalnim objašnjenjem “automatskog subjekta”, oni odbacuju u jednoj, prema znanosti neprijateljskoj, maniri. Behre i Rakowitz se u svojoj kritici zastupnika ISF-a daju zavesti na zanemarivanje realno postojeće ekonomsko-društvene strukture koja prikazuje, kritizira i koju su stvorili sami ljudi.

Kod “automatskog subjekta”, kao i kod svih drugih ekonomsko-društvenih struktura, radi se o fetišiziranju kao “prozaično-realnim mistifikacijama”. Marx odatle – u svrhu razjašnjavanja ne samo robnog fetiša nego kompleksnijeg fetišističkog karaktera kao “automatskog subjekta” – iznalazi analogiju koja vodi u “vasionu religioznog svijeta”. *“U njemu proizvodi ljudske glave izgledaju kao da su samostalna bića, obdarena sopstvenim životom, i koja se nalaze u odnosima među sobom kao i s ljudima. Ovako je i s proizvodima ljudskih ruku u robnom svetu. Ovo ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvode kao roba, i koji je zbog toga nerazdvojno skopčan s robnom proizvodnjom.”*³⁴

Preciznije u pogledu kapitala kao “automatskog subjekta”: *“Dok u prostom prometu vrednost roba dobiva naspram njihove upotrebne vrednosti u najboljem slučaju samostalni oblik novca, ovde se ona na jedanput predstavlja kao supstancija koja ima svoj sopstveni životni proces, koja se sama kreće, za koju su i roba i novac samo goli oblici. Ali to nije sve. Umesto da predstavlja odnose među robama, stupa ona sada tako reći u privatne odnose sa samom sobom. Kao prvobitna vrednost, ona se razlikuje od same sebe kao viška vrednosti, kao što se bog otac razlikuje sam od sebe kao boga sina, a obojica su istog uzrasta i u stvari su samo jedno lice; jer samo pomoću viška vrednosti od £10 postaju predumljenih £100 kapital, a čim to postanu, čim se rodi sin, a sin rodi oca, njihova razlika opet isčezava, te su oba jedno, £110.”*³⁵ Ova, iz religije

³⁴ Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, svezak I, Prosveta, Beograd, 1977., str. 75 (prevoditelji Moša Pijade i Rodoljub Čolaković)

³⁵ Ibid., str. 144

povučena, parafraza “automatskog subjekta” povlači svoje opravdanje iz realno postojeće ekonomsko-društvene strukture koja postoji u razrješujućem pokretu kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti roba. Međutim ne smije ju se pobrkati s tom strukturom, kao ni s njezinim adekvatnim znanstvenim opisom. Bez dodatka, ovaj opis ilustrira, u mediju religioznog svijeta predodžbi, realno izokretanje subjekta/objekta koje su proizveli ljudi te oplodivanje vrijednosti, bazirano na prisvajanju neplaćenog rada.³⁶ Kod ove, iz “vasione religioznog svijeta”, nastale predodžbe radi se o, kao kod fetiša roba, jednoj, fetišističkog karaktera svjesnoj, kopirajućoj predodžbi, međutim još ne o “analogiji” koja objašnjava tj. razrješuje.

Realnu je ekonomsko-društvenu strukturu, zbog njezina specifičnog karaktera – “automatskog subjekta” kojeg su stvorili ljudi – Marx kritizirao. To se događa zato što ovaj “automatski subjekt” stvara objašnjive prozaično-realne mistifikacije u kojima posredujući pokreti više nisu vidljivi i koje ljudi uzimaju kao takve bez uvida u objašnjavajuće pokrete.

U pogledu prozaično-realne mistifikacije mora se učiniti jedna opaska. Naime pokušati je objasniti bez prekršaja formalne logike jednostavno je nerazrješiva, znanstveno neodrživa logička kontradikcija. Ako je, u slučaju da dvije robe imaju međusobno jednaku vrijednost, vrijednost jedne robe **predstavljena** u upotrebnoj vrijednosti druge bez gubljenja jedne društvene kvalitete, ne znači da se upotrebna vrijednost mistično preobrazila u vrijednost. Upotrebna vrijednost i vrijednost ostaju međusobno različite jer upotrebna vrijednost jedino reprezentira vrijednost ili samo važi kao vrijednost, tj. **važi kao ono što se na nju odnosi**. Kroz odnos razmjene, ostvarenim sebe-predstavljanjem vrijednosti prve robe kao upotrebne vrijednosti druge, nije se ostvarilo ono što posjeduje mistično-iracionalni karakter koji ionako može nastati samo iz mistično-iracionalnog brkanja upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Ovo se pojavljuje tamo gdje se radi o fetišizmu ili prozaično-realnoj mistifikaciji koja stalno počiva na tome da su ekonomsko-društveni oblici predstavljeni u predmetnim odnosima robnog prometa ili da se u njima pojavljuju.

³⁶ Doslovno uzeto ovo je pogrešno; rad niti je plaćen niti neplaćen, jer rad nema vrijednosti. Radi se o razlici između vrijednosti radne snage, koja je različita od njezinog

trošenja i vrijednosti koja nastaje naprosto iz živoga rada u njegovom općenitom svojstvu ljudskog rada.

Mistično-iracionalno dolazi prvotno pod participacijom djelujućih i onih koji ostvaruju ekonomsko-društvene odnose dakle kod subjekata gospodarstva. Ili pak kod teoretičara koji istražuju ove odnose i koji poduzimaju mistično-iracionalno brkanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Oni stalno pred sobom vide ekvivalent robe, tj. novac koji vide kao predmet neposredno razmjenjiv s bilo kojom drugom robom. To što je upotrebna vrijednost pojavni oblik vrijednosti i što, kao takva, posjeduje društveno značenje neposredne razmjenjivosti, subjekti gospodarstva i teoretičari tretiraju kao da društveno značenje upotrebne vrijednosti, koja je samo nositelj ovoga značenja, upotrebnoj vrijednosti pripada poput nekakva njezina svojstva, kao što bi svojstvo zadržavanja topline pripadalo pernatoj jakni. Da bi promet roba funkcionirao, posjednici roba ne moraju znati što je vrijednost ni da se ona predstavlja u upotrebnoj vrijednosti ekvivalentne robe te da s tim u konačnici važi kao vrijednost. Posjednici roba moraju jedino znati da je s ekvivalentnom robom i novcem dano “sve što je potrebno” da bi neka roba s nekom drugom bila neposredno razmjenjiva. Činjenica da upotrebna vrijednost važi kao vrijednost i da kao takva važi za neposredno razmjenjivu, otkriva njezinu praktičnu učinkovitost. Ovo se ostvaruje tako što posjednik roba, umjesto da uvažava razliku između upotrebne vrijednosti i vrijednosti, upotrebnu vrijednost tretira kao da ona jest vrijednost ili kao da ima svojstvo da bi bila vrijednost. Ovo mistično-iracionalno brkanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti, koje vrši posjednik roba, cijena je koja se mora platiti za praktičnu učinkovitost. S ovim nije pobrkana upotrebna vrijednost i vrijednost, tj. njihovo postojanje ostaje jednakim kao i ranije. Mistično-iracionalno brkanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti, koju poduzima posjednik roba – na temelju toga što posredujući pokret sebe-predstavljanja vrijednosti u upotrebnoj vrijednosti više nije vidljiv ili je izbrisan – jest uvjet da bi promet roba mogao funkcionirati. Ono što je realno u ovoj mistifikaciji, u smislu mistično-iracionalnog brkanja upotrebne vrijednosti i vrijednosti, sastoji se u tome da je poduzimaju ljudi te da ona ostvaruje i čini praktično-učinkovitim funkcioniranje prometa roba.

Smatranje “automatskog subjekta”, u smislu “izokrenutih formi mišljenja”, pukom predodžbom, svoje podrijetlo vuče³⁷ iz krivog razumijevanja Hans-Georga Backhausa o “izokrenutim formama” kao objektivnim formama mišljenja. “Izokrenute su forme mišljenja”, na prim-

Prijevod

jer s gledišta robnog fetiša, forme mišljenja subjekata gospodarstva ili teoretičara koji ostaju zarobljeni u fetišu robe i kojima je posredujući i objašnjavajući proces fetiša robe izbrisan. S njegovim objašnjenjem, robni fetiš ne nestaje iz ekonomsko-društvene stvarnosti. On jednako tako ne nestaje niti međusobnim razmjenskim odnosom roba niti s njim danim i, iz jednostavnih roba nastalim, razrješujućim pokretom kontradikcije, povezane s prvom robom, između upotrebne vrijednosti i vrijednosti prve robe. Jednako malo kapital gubi karakter “automatskog subjekta” objašnjenjem iz njega nastalog pričina okultnog podrijetla vrijednosti i viška vrijednosti. Objašnjenje okultne kvalitete “novca koji rađa novac” pripada objašnjenju kapitala kao realno egzistirajuće ekonomsko-društvene strukture. Ona je, kao “automatski subjekt”, realno egzistirajući, razrješujući pokret kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti roba, kao što je ova kontradikcija uključena, kroz dvostruko polarnu opreku između cjenovno određene robe i novca, u određenu ekonomsko-društvenu strukturu prometa roba.

Jedinstvo prikaza i kritike realnog podruštvljenja sastoji se upravo u racionalnom, tj. u znanstveno fundiranom, dokazu da ljudi stvaraju ekonomsko-društvenu strukturu koja se sastoji od “automatskog subjekta”. Objašnjenjem da ljudi sami ostvaruju “automatski subjekt” te na koji im način to točno uspijeva, ne samo da su sve mistično-iracionalne predodžbe uništene, nego je ujedno ponuđen dokaz zašto one uopće moraju biti dane.

Konačno, J. Behre i N. Rakowitz nastoje, “povodom jednog članka Wenera Bonefelda, pokazati da zastupnici teze o kapitalu kao “automatskom subjektu” padaju na tradicionalističke pozicije”.³⁸ Werner Bonefeld kritizira “pristup (po kojem se) društveno postojanje kapitala kao “automatskog subjekta” osniva na predodžbi da je kapital uvijek dan u već konstituiranom obliku”.³⁹ Kada Bonefeld lamentira da određeni marksisti posežu za kapitalom kao “automatskim subjektom” kako bi “obranili primat kapital-odnosa pred klasnim odnosima”, onda

³⁷ Dieter Wolf, *Wissenschaftliche Darstellung “objektiven Gedankenformen” und ökonomischen Kategorien*, str. 35, dostupno pod Artikel na www.dieterwolf.net
³⁸ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1
³⁹ Ibid.

postaje jasnije što on, Behre i Rakowitz smatraju ozbiljno zanemarenim kod razumijevanja kapitala kao “automatskog subjekta”. Za Bonefelda, s klasnim odnosom u igru ulazi također “klasna borba” i s njom, u opreci s “uvijek u konstituiranom obliku danom kapital-odnosu”, ljudi koji djeluju i koji se nalaze u međusobnom ophođenju. Ova opreka nastupa jasnije i razgovjetnije kada Bonefeld preciznije ocrtava svoje razumijevanje kapital-odnosa, tj. kada govori da je on za određene teoretičare “uvijek dan u konstituiranoj formi”. Po Bonefeldu oni razmatraju kapital kao nešto što se “*održava vlastitom logikom*”, naglašavaju “*primat kapital-odnosa*” tako što se koncentriraju na “*etape kapitalističkog razvoja*”.⁴⁰

Tek kada Bonefeld dođe do točke u kojoj govori o subjektima, preciznije rečeno, djelujućim subjektima, onima koji se nalaze u mreži odnosa, tek tada može izreći ono što mu leži na srcu o ovim teoretičarima. Međutim ako očekujete da će Bonefeld govoriti o ljudima koji ostvaruju realno egzistirajuću ekonomsko-društvenu strukturu koja posjeduje “automatski subjekt”, ostat ćete razočarani. Kada se kapital razumije kao “automatski subjekt”, Bonefeldu ne preostaje ništa drugo osim njegova mišljenja o zastupnicima kritiziranog pristupa. Kod teoretičara koji kapital razumiju kao “automatski subjekt” koji je “uvijek dan u konstituiranoj formi”, odnosno kao “*supstancija koja ima svoj sopstveni životni proces*”,⁴¹ “*subjekti izranjaju samo kao strukture*.”⁴²

Bonefeld kritizira jedan pogled koji, za razumijevanje kapitalističke ekonomsko-društvene stvarnosti, jednostrano promatra, zanemarujući djelovanje ljudi, presudnu povezanost strukture i djelovanja u korist, na mistično-iracionalni način, samopokretane strukture. No pokazat će se da je Bonefeld u svojoj kritici ovoga neodrživog teorijskog pristupa zapao u drugu krajnost i promašio povezanost struktura i djelovanja tako što je zanemario strukture u korist manje razumljivog djelovanja.

U pristupu koji Bonefeld kritizira “*dinamika kapitalističkog razvoja usidrena je u kapitalu samom*” i također “*unutar kapitala*” nalazi se “*rezultat (...) koji je proturječnost strukture*”. Za Bonefelda postiže se onda “*jedno znanstveno istraživanje*” i “*dolazi se do pitanja kako kapital*

⁴⁰ Ibid. Svi citati iz: Behre/Rakowitz, dostupni su na: www.ca-ira.net/isf/beitraege/behre_rakowitz-autosub.html

⁴¹ Karl Marx, *Kapital. Kritika političke ekonomije*, svezak I, Prosveta, Beograd, 1977., str. 144 (prevoditelji Moša Pijade i Rodoljub Čolaković)

⁴² Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

proizvodi”.⁴³ Međutim ovo pitanje povlači za sobom sljedeće, pitanje o kojem Marx eksplicitno piše, naime kako je kapital proizveden.

Marx u *Teorijama o višku vrijednosti* piše: “Ovde valja, dalje, napomenuti da prometni proces ili proces reprodukcije moramo izložiti pre nego što smo izložili kapital – kapital i profit – jer, treba da izložimo ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako se kapital proizvodi. Ali stvarno kretanje polazi od postojećeg kapitala – stvarno kretanje je kretanje na osnovici razvijene kapitalističke proizvodnje koja od same sebe otpočinje, samu sebe pretpostavlja”.⁴⁴

Po stajalištu Wenera Bonefelda i drugih autora ove Marxove rečenice moraju sadržavati kontradikciju jer u smislu “pristupa (po kojem se) društveno postojanje kapitala kao automatskog subjekta osniva na predodžbi da je kapital uvijek dan u već konstituiranom obliku”, koji Bonefeld kritizira, Marx govori o “danom kapitalu”, o “stvarnom kretanju koje na osnovici razvijene kapitalističke proizvodnje od samog sebe otpočinje, samog sebe pretpostavlja”. Poblížim razmatranjem postaje jasno da se ne radi ni o kakvoj kontradikciji, već o razlici između historijskog postanka kapitala i njegovoj produkciji te reprodukciji na historijskim osnovama, preciznije rečeno, jedanput o historijski prošloj povijesti kapitala i drugi put o “suvremenoj”, kapitalom zahvaćenoj, “osnovnoj strukturi povijesti”. Razlika između dvaju načina povijesti nije uopće u tome što ih ljudi u svom međusobnom odnošenju i odnošenju prema prirodi stvaraju i oblikuju.

Prije nego što se uđe u suvremenu povijest, što je predmet *Kapitala*, s “već danim kapitalom” i “s proizvodnjom koja započinje sa samom sobom te koja sebe pretpostavlja”, kapital je rezultat stoljeća rasprostranjenog ljudskog djelovanja. U pogledu historijskog postanka kapitala, posve je jasno na što Marx cilja kada kaže “kako je kapital proizveden”. Ono što je rečeno o historijskom postanku kapitala ne prestaje vrijediti kada se pređe na produkciju i reprodukciju kapitala na historijskim osnovama, tj. kada je riječ o njegovoj suvremenoj, na osnovnoj strukturi kapitala orijentiranoj, povijesti koja je predmet logičko-sistematskog prikaza u *Kapitalu*.

Kako je kapital na ovim historijskim osnovama, koje su stvorili ljudi, produciran i reproduciran, određeno je sljedećim: To su ponov-

⁴³ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu 1

veta, Beograd, 1972., str. 410 (prevoditelj

⁴⁴ Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*, drugi

Mara Fran).

dio, u: Marx/Engels, *Dela*, svezak 25, Pros-

no ljudi koji kroz povezanost strukture i djelovanja ostvaruju jednu ekonomsko-društvenu strukturu. Ona, kao kompleksni razrješujući pokret kontradikcije između upotrebne vrijednosti i vrijednosti roba, posjeduje vlastitu dinamiku koja proizlazi iz kapitala kao “automatskog subjekta”. Ono što su ljudi postigli mogu jedino oni sami razvrgnuti. Upravo činjenica da je kontradikcija između upotrebne vrijednosti i vrijednosti kroz sve njezine razrješujuće pokrete ipak ostala sačuvana upozorava na to da su ljudi zajedno s kapital-odnosom ostvarili i uvjete za njegovo razrješenje, tj. uvjete za razrješenje kapitala kao “automatskog subjekta”. Kod adekvatnog razumijevanja kapitala, tj. toga da je on kao “automatski subjekt” kojeg su stvorili ljudi ujedno i strukturirani društveni odnos, radi se o tome “*kako se proizvodi sam taj odnos i kako on u sebi ujedno proizvodi materijalne uslove svog iščezavanja*”.⁴⁵

Bonefeld i njegovi poklonici udaljili su se od kritike realnog podruštvljenja jer ne pridaju nikakvu pozornost ljudima kao subjektima koji su izgradili ekonomsko-društvenu stvarnost. Reći da je šutnja potvrđivanje očitog, bilo bi posve krivo i upravo je to ono što Marx ne čini. Kod svake nove forme vrijednosti on objašnjava njezin postanak kroz posredovanje ljudskog međusobnog djelovanja i djelovanja prema prirodi, a to je jedini način da se novac razumije kao univerzalni ekvivalent i kapital kao “automatski subjekt”.

Bonefeld svojim protivnicima prvo predbacuje da insinuiraju kako postoji od ljudskog subjekta neovisan kapital koji je usprkos tome “djelatna i samokonstituirajuća stvar”, “automatski subjekt”. Nadalje ulazi u pitanje klasnog odnosa i zajedno s tim u ljudske subjekte koji kao protagonisti utjecaja na ekonomsko-društvenu stvarnost više nisu tema. Naime njihov neophodni prostor djelovanja više ne postoji. Klasni odnos postoji još jedino “unutar” kapitala kao “automatskog subjekta” koji kroz “odnos sa samim sobom” predstavlja “objektivni okvir”⁴⁶ depriviran od ljudskog utjecaja.

⁴⁵ Karl Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Frankfurt a. M. 1969, str. 89, Karl Marx, *Rezultati neposrednog procesa proizvodnje*, Izdavački centar “Kommunist”, Beograd, 1977., str. 87 “Marx ovo

predbacuje političkim ekonomistima”, citirano prema Phase 2.14 Felix Baum: *Sozialphilosophie als Kapitulation*, dostupno na: <http://phase2.nadir.org/rechts.php?artikel=255&print=>

⁴⁶ Behre/Rakowitz, vidi fusnotu I

Kada Bonefeld ispravno navodi argumente svojih protivnika koji kapital tretiraju kao “automatski subjekt”, kritika je potrebna. Ni u kojem slučaju ne treba opravdavati teorijski pristup u kojem nema mjesta za ljudsko djelovanje: bilo u smislu posredovanja produkcije i reprodukcije kapitala, bilo u smislu emancipatorskih promjena. *“Praktične konzekvence su katastrofalne. Marksizam više nije doveden u vezu s negacijom i jednom borbom za svijet bez antagonizma, već sa znanošću koja, istraživanjem samokonstituiranja kapitala, nastoji proniknuti koji su „prirodni“ preduvjeti kapitala. Politički zaključci su jasni. Kao u tradicionalnoj teoriji, teoretičari stoje iznad klasne borbe i svoje znanje nude na korištenje. (...) Ukratko, ovdje kritiziran pristup od marksizma čini konstruktivnu i objektivnu teoriju”*.⁴⁷

Kapital kao “automatski subjekt” za Behrea, Rakowitz i Bonefelda je, kroz teorijsko objašnjenje oplođivanja vrijednosti i time ostvareno skidanje mističnosti s prozaično-realne mistifikacije, uništen. Oni se kritički ograničavaju od pristupa u kojem se, po njihovu mišljenju, kapital kao “automatski subjekt” kratko i jasno identificira s prozaično-realnom mistifikacijom i u kojem se izdaje za “djelatnu i samokonstituirajuću stvar”, za “samopokretačku supstancu” koja bi ipak, neovisno od ljudskog utjecaja i neovisno od racionalno objašnjivog oplođivanja vrijednosti, trebala realno egzistirati.

Oba su načina tretiranja kapitala kao “automatskog subjekta” kriva jer se kapital ne uzima kao ekonomsko-društvena struktura koju su ostvarili ljudi po mjerilu povezanosti koja nosi iskonske crte, po mjerilu povezanosti strukture i djelovanja.

Bonefeld u igru s kapital-odnosom uvodi ljude koji vode klasnu borbu. Međutim čini to tako kao da se ona natječe s kapital-odnosom. On nije u stanju razumjeti kapital-odnos kao realno egzistirajuću ekonomsko-društvenu strukturu koju su ostvarili isti ljudi koji vode klasnu borbu i koji tu strukturu – sve do njezina razvrgnuća – mogu mijenjati.

Dakle gotovo je apsurdno na Bonefeldov način dovesti klasnu borbu u nadmetanje s kapital-odnosom.⁴⁸ Prvo, klasni je odnos identičan kapital-odnosu. Ako Bonefeld to ne želi priznati, onda ne razumije da je upravo kapital-odnos odnos u kojem posjednici radne snage, koji su

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Izgleda da je drugim autorima ovo pro-maklo, no makar se slažu u tvrdnji da je kapital-odnos jedan klasni odnos.

odvojeni od proizvodnih sredstava, stoje nasuprot posjednika sredstava za proizvodnju. Nakon gore iznesenih tvrdnji, možemo reći što je to “procesuirajuća vrijednost” i što, nakon i uz predmetne pojavne oblike: robu, novac, radnu snagu i proizvodna sredstva, preuzima i oduzima, da bi se u susretu sa živim radom, već opredmećenim radom i kroz umnožavanje vrijednosti realiziralo oplodivanje vrijednosti. Posjednici radne snage i posjednici proizvodnih sredstava nastupaju kao reprezentanti odgovarajućeg pojavnog oblika, tj. kao reprezentanti varijabilnog kapitala koji nastaje iz radne snage te konstantnog kapitala koji nastaje iz proizvodnih sredstava. Djelovanje osoba, određenih kao “karakterne maske”, služi, koliko su oni svjesni, kao sredstvo u proizvodnji i prometu u svrhu oplodivanja vrijednosti. U ovome djelovanju, odnosno odnošenju međusobno i prema prirodi, izvršavaju ljudi kao “karakterne maske” jedino čega nisu svjesni, tj. ono što je s oplodivanjem vrijednosti preskribirano. Oni proizvode i reproduciraju ekonomsko-društvene odnose čija ekonomsko-društvena struktura nastaje iz oplodivanja vrijednosti i s njom danim i od nje uvjetovanim kapital-odnosom, ukratko, koja nastaje iz kapitala kao “automatskog subjekta”. *“Kapitalist funkcionira kao personificirani kapital (...) radnik jedino kao personificirani rad, koji njemu pripada kao muka, kao napor, dok kapitalisti pripada kao ona supstanca koja omogućuje i umnožava bogatstvo (...) Vladavina kapitalista nad radnicima je (...) vladavina stvari nad čovjekom, vladavina mrtvog nad živim radom, vladavina proizvoda nad proizvođačima (...) U materijalnoj proizvodnji postoji posve jednak odnos kao onaj koji se pojavljuje u ideološkom polju religije, izokretanje subjekta u objekt i obrnuto.*⁴⁹ Realno egzistirajućim pojavnim oblicima kapitala nastalim iz robe, novca, varijabilnog i konstantnog kapitala u prometu roba, u proizvodnji te u oplodujućoj vrijednosti s ljudima kao “karakternim maskama” ovih pojavnih oblika, prikazan je kapital kao “automatski subjekt” i time je ujedno kritizirana ekonomsko-društvena struktura.

Prijevodi

⁴⁹ Karl Marx, *Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses*, Frankfurt a. M. 1969, str., 18, citirano prema Phase 2.14 Felix

Baum: *Sozialphilosophie als Kapitulation*, dostupno na : <http://phase2.nadir.org/rechts.php?artikel=255&print=>